

T o m a s z H e r b i c h

Rosyjska inteligencja postępową w pismach Stanisława Brzozowskiego

Słowa kluczowe: *S. Brzozowski, A. Hercen, Rosja, inteligencja, filozofia pracy*

Wprowadzenie

Zamiarem prezentowanego artykułu jest przybliżenie ocen, które na temat rosyjskiej inteligencji postępowej sformułował Stanisław Brzozowski. Metodą będzie analiza porównawcza dwóch artykułów wchodzących w skład *Głosów wśród nocy*, zatytułowanych *Aleksander Hercen* oraz *Kryzys w literaturze rosyjskiej*. Przed przystąpieniem do analizy omówię znaczenie filozofii i kultury rosyjskiej w twórczości Brzozowskiego.

Rosja w formacji intelektualnej Brzozowskiego

Szczególne znaczenie dla analizy problemu mają trzy fragmenty *Pamiętnika*. Do najwcześniejszych lat Brzozowskiego odnosi się następujące stwierdzenie:

Gleb Uspienski formułuje właściwości myśli rosyjskiej jako niedowierzenie samej sobie i szacunek krytyczny, niemal nieprzewyciężony, do myśli cudzych, które są w stanie naszym: *no uianke datb. Eheu!* i niewątpliwie czepia się ta choroba nie tylko rasowych Rosjan, lecz wszystkich, co zaznali dobrodziejstw caratu, i przede wszystkim szkół rosyjskich, o których tow. Łunaczarski jest tak dobrego zdania („*Русская школа не хороша, но это уж оставитъ*”)¹.

Fragment ten sytuuje myśl Brzozowskiego w interesującym kontekście historyczno-politycznym. Analizując stosunek polskiego pisarza do rosyjskiej

¹ S. Brzozowski, *Pamiętnik*, Wrocław 2007, s. 14.

inteligencji postępowej, należy pamiętać, że dorastał on w warunkach zaboru rosyjskiego. Biografowie i komentatorzy dorobku Brzozowskiego zgodnie zwracają uwagę na znaczenie tego faktu. Według Czesława Miłosza, początków konfrontacji Brzozowskiego z Rosją należy szukać „w intelektualnych przeżyciach ucznia niemirowskiego gimnazjum”². Według Andrzeja Mencwela, wpływ rosyjskiej kultury umysłowej przejawia się w czterech cechach twórczości Brzozowskiego: wielofunkcyjności, socjalności, etycyzmie oraz charakterze praktycznym³. Cechy te są tak istotne dla myśli Brzozowskiego, że każą podkreślić wagę rosyjskich inspiracji w kształtowaniu się światopoglądu Polaka.

Omawiając stosunek Brzozowskiego do inteligencji rosyjskiej, trzeba wspomnieć o jego stosunku do polskich elit. W obydwu analizowanych w pracy tekstach pojawia się krytyka rodzimej inteligencji. Opinie Brzozowskiego na temat stosunku Polaków do Rosjan następująco podsumował Czesław Miłosz:

Według Brzozowskiego uraz antyrosyjski wyjaławiał Polaków intelektualnie i artystycznie, ponieważ *przesłaniał* im prawdę o kondycji ludzkiej: następowało u nich przesunięcie zła i cierpienia, z jakim zmagają się cały nasz gatunek, na jeden zespół geograficzno-historyczny⁴.

W *Płomieniach* tak zdefiniowaną postawę reprezentują m.in. panowie Wydźga i Kulesza, dwaj osiedleńcy, spotkani przez Michała Kaniowskiego na Syberii:

Z całą szczerością uważali oni za pewien rodzaj przeniewierstwa uznanie jakiegokolwiek słuszności, jakichkolwiek praw w przedstawicielach znieawidzonego narodu. To był wróg i to słowo tłumaczyło, usprawiedliwiała wszystko. W ten sam sposób zapatrywali się na wszelką krytykę zwróconą przeciw komuś ze swoich. To było „kalanie swego gniazda”⁵.

Przybliżenie stosunku Brzozowskiego do polskich elit pozwala także wyjaśnić, skąd w *Płomieniach* oraz w eseju o Hercenie tak duże zainteresowanie cierpieniem „wędrującej w lud” rosyjskiej inteligencji, mimo dosyć oczywistego w zakresie etosu ofiary dziedzictwa Polaków. Pisarz, opisując postawę Hercena wobec powstania styczniowego, stwierdził, że „zdołał on ujrzeć lekką dopiero rysę, która oddzielać zdawała się sprawę tej szlachty polskiej, zdu-

² Cz. Miłosz, *Człowiek wśród skorpionów. Studium o Stanisławie Brzozowskim*, Warszawa 2011, s. 62.

³ Por. A. Mencwel, *Brzozowski a kultura rosyjska*, w: B. Galster, J. Kamionka-Straszakowa, K. Sierocka, B. Stachiejew (red.), *Tradycja i współczesność. Powinowactwa literackie polsko-rosyjskie*, Wrocław 1978, s. 203–210.

⁴ Cz. Miłosz, *Człowiek...*, dz. cyt., s. 56.

⁵ S. Brzozowski, *Płomienie*, Warszawa 2011, s. 365.

miewającej świat cały swoim bohaterstwem, oszalałomiejącej go rozrzutnością w poświęceniu, a sprawę nowoczesnej ludzkości”⁶. Brzozowski uważał, że po 1831 roku, gdy najlepsza część szlachty wyemigrowała⁷, ta grupa, która została na terytorium Polski, uległa procesowi stopniowego upadku. Zainteresowanie pisarza inteligencją rosyjską wydaje się mieć dwie przyczyny: zdolność Rosjan do uniwersalizacji jednostkowego doświadczenia narodowego oraz konieczność wypracowania nowego stosunku polskich elit wobec Rosji. Potwierdza to obecna w artykule o Hercenie aluzja do rewolucji lat 1905–1907, która miałyby inicjować nowy etap w stosunkach polsko-rosyjskich:

Ale przecież osiągnięto zjednoczenie⁸. Złączył się drobny strumyczek krwi kwiatu inteligencji rosyjskiej z wielką krwawą rzeką cierpienia polskiego ludu. I dziś droga jest już jedna i ta sama i tu, i tam – Dmowskim i Puryszkiewiczom we wspólną hańbę, ludowi rosyjskiemu poprzez trud w niezawodną słoneczną przyszłość wraz z tą nową Polską (...)⁹.

W innym miejscu *Pamiętnika* Brzozowski wymienia autorów rosyjskich, którzy inspirowali go w młodości: Mikołaja Michajłowskiego, Dymitra Pisariewa, Wissariona Bielińskiego, Mikołaja Dobrolubowa, Mikołaja Czernyszewskiego, Gleba Uspińskiego, stwierdzając przy tym, że „dużo najświeższych jego wzruszeń, najmłodszych, najszczerzych jego myśli zrosło się z tymi nazwiskami”¹⁰. Dużo uwagi poświęca także *Ojcom i dzieciom* Iwana Turgieniewa oraz *Zbrodni i karze* Fiodora Dostojewskiego¹¹. Podany katalog nazwisk¹² oraz wzmianka o *Ojcach i dzieciach* sugerują, że uwaga młodego Brzozowskiego koncentrowała się na dwóch zwłaszcza elementach: prowadzonym na początku lat sześćdziesiątych XIX wieku sporze między pokoleniem

⁶ S. Brzozowski, *Aleksander Hercen*, w: tenże, *Głosy wśród nocy. Studia nad przesileniem romantycznym kultury europejskiej*, Warszawa 2007, s. 148.

⁷ W tym samym artykule Brzozowski sformułował następującą opinię o działalności tej grupy: „Przeszli. Zginęli w krwawej mgłę, zgiełku i zamęcie: widzenie męczeńskie. Nie byli pionierami nowych światów. Hektorzy to byli, którym lepiej było paść u murów pałacej się Troi. Nie rozumieli przyszłości, nie rozumieli życia, siebie składali na ofiarę nieznanym losom. Nieznanymi losami była dla tych świętych szlachciców nowa ludzkość, człowiek nowoczesny, przyszłość świata”, tamże, s. 149.

⁸ Brzozowski pisze o zjednoczeniu, które nastąpiło w wyniku zaangażowania niektórych Rosjan w powstanie styczniowe.

⁹ Tamże, s. 148–149.

¹⁰ Por. S. Brzozowski, *Pamiętnik*, dz. cyt., s. 73–74.

¹¹ Por. tamże, s. 74–75.

¹² Zbliżony wykaz nazwisk znajduje się w liście Stanisława Brzozowskiego do Wilhelma Feldmana z 24 czerwca 1904 roku: „Od 14 [roku życia – przyp. T.H.] czytałem przeważnie Moskali. Bielińskiego przeczytałem całego kilkakrotnie, podobnie Dostojewskiego, Puszkina, Turgieniewa i Gogoła. Później poznałem Dobrolubowa i Pisariewa. W uniwersytecie zaczytywałem się Szczedrynem i Gl. Uspińskim (...)”, S. Brzozowski, *Listy*, t. 1, Kraków 1970, s. 49.

„zbędnych ludzi” a młodymi z redakcji „Sowriemiennika”, oraz ruchu narodnickim. Brzozowski wiązał ze sobą te dwa zagadnienia poprzez odniesienie ich do wspólnego kontekstu historycznego – reformy uwłaszczeniowej Aleksandra II. Jak zauważył Andrzej Walicki, pominięcie w powyższym cytacie Piotra Ławrowa należy tłumaczyć przypadkiem¹³.

W innym fragmencie *Pamiętnika* Brzozowski wśród ksiązek, które w młodości dały mu uczucie „asymilacji natychmiastowej, przyrastania myśli i duszy”, wymienia pisma Michajłowskiego i, co szczególnie istotne, „książkę Bierdiajewa o Michajłowskim *Проблемы идеализма*”¹⁴, stwierdzając, że „zapoczątkowały one [tj. *Problemy idealizmu* – przyp. T.H.] fazę intensywnego

¹³ Por. A. Walicki, *Stanisław Brzozowski – drogi myśli*, Kraków 2011, s. 161. W opinii Walickiego dowodzi tego fragment *Płomieni*, w którym pojawia się Ławrow: „W Zurychu zastałem całe mnóstwo znajomych. (...) Poznałem teraz wielkiego rosyjskiego filozofa Ławrowa. Kiedyś, kiedy ludzkość oceni już i zrozumie ten olbrzymi i cudowny proces tworzenia i powstawania nowoczesnej świadomości, światopoglądu wolnej, rządzącej sobą pracy, Ławrow zajmie należne sobie miejsce obok największych i najbardziej zasłużonych: należy mu się ono z prawa jako temu, który przypominał nieustannie, że treść historycznego zadania, jeżeli ma być dokonane, musi się stać treścią życia ludzi, którzy pragną być świadomymi pracownikami historii. W czasie gdy zmechanizowanie powszechne zagraża nawet tym formom życia duchowego, w których samoistość jest najkonieczniejsza, w czasie gdy człowiek uczy się myśleć nawet o samym procesie historycznym, którego ma być świadomym współtwórcą, jako o czymś bezwiednie dokonującym się za jego plecami, Ławrow bronił zasad samodzielności człowieka”, S. Brzozowski, *Płomienie*, dz. cyt., s. 248.

¹⁴ S. Brzozowski, *Pamiętnik*, dz. cyt., s. 20. Wypowiedź ta wywołuje pewną trudność, związaną z faktem, że wydane pod koniec 1902 roku *Problemy idealizmu* nie są książką Bierdiajewa o Michajłowskim, lecz almanachem filozoficznym, w którym obok artykułów środowisk akademickich związanych z P. Nowogrodcewem opublikowano artykuły myślicieli, którzy na przełomie wieków przeszli z pozycji marksistowskich na idealistyczne. Najważniejsze role wśród byłych marksistów odgrywali S. Bułgakow, P. Struwe, S. Frank i właśnie M. Bierdiajew. Fakt ten musiał być znany Brzozowskiemu, podobnie jak to, że Bierdiajew wydał w 1901 roku książkę o Michajłowskim zatytułowaną *Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Н.К. Михайловском* [„Subiektywizm i indywidualizm w filozofii społecznej. Studium krytyczne o N.K. Michajłowskim”]. Na znajomość tego faktu wskazuje choćby fragment wcześniejszej pracy Brzozowskiego, w której omawiając pisarzy, u których można zauważyć zwrot antynaturalistyczny, autor wymienia oddzielnie wspomnianą powyżej pracę Bierdiajewa i *Problemy idealizmu* (por. S. Brzozowski, *Monistyczne pojmowanie dziejów i filozofia krytyczna*, w: tenże, *Kultura i życie. Zagadnienia sztuki i twórczości. W walce o światopogląd*, Warszawa 1973, s. 277). Brzmienie przytoczonego zdania porównano z pierwszym wydaniem *Pamiętnika*, nie stwierdzono jednak żadnych rozbieżności (por. S. Brzozowski, *Pamiętnik*, Lwów 1913, s. 18). Błąd można tłumaczyć albo wadliwą interpunkcją (brak przecinka przed tytułem almanachu), albo przyczynami merytorycznymi – być może w świadomości Brzozowskiego książka Bierdiajewa i *Problemy idealizmu* zostały ułożone ze sobą. Może to także sugerować, że spośród artykułów opublikowanych w *Problemach idealizmu* szczególne znaczenie dla Brzozowskiego miał tekst Bierdiajewa *Этическая проблема в свете философии идеализма* [„Zagadnienie etyczne w świetle filozofii idealizmu”].

wżycia się w idealizm niemiecki”¹⁵. Wzmianka ta pokazuje związki refleksji Brzozowskiego z rosyjskim renesansem religijno-filozoficznym, które mają charakter złożony i niejednoznaczny, a przy ich omawianiu należy uwzględnić zmiany, które zachodziły w światopoglądzie autora *Płomieni*. Oczywiście są rozbieżności, zwłaszcza ze stanowiskiem sformułowanym przez Brzozowskiego w okresie „filozofii pracy”. Równocześnie *Problemy idealizmu* wpłynęły na antynaturalistyczny zwrot w myśli Brzozowskiego, zaś wydane w 1909 roku przez to samo środowisko *Drogowskazy* oddziaływały na oceny sformułowane w omawianym poniżej artykule *Kryzys w literaturze rosyjskiej*. Wydaje się, że bardziej szczegółowa próba interpretacji tych związków powinna uwzględnić zainteresowanie obydwu stron dorobkiem Mikołaja Michajłowskiego.

Należy dodać, że w okresie „filozofii pracy” Brzozowski zajął stanowisko wobec idei sformułowanych przez Aleksandra Bogdanowa i Anatolija Łunaczarskiego oraz nawiązał kontakt z tą grupą. Wiąże się to ze wspólnym Polakowi i Rosjanom odrzuceniem poglądów Georgija Plechanowa i Karla Kautskiego. Mimo że źródeł „filozofii pracy” nie należy szukać w Rosji, między stanowiskami tych autorów występują niewątpliwe analogie, którym jednak towarzyszą rozbieżności. Andrzej Walicki, który obszernie omówił to zagadnienie¹⁶, umieścił rosyjski „neomarksizm” wśród czterech kierunków filozoficznych, z którymi Brzozowski „zetknął się po przejściu na stanowisko «filozofii pracy» i które z jakichś względów były tej filozofii bliskie, stanowiąc dla niej nowe źródło inspiracji bądź przynajmniej nowy, ważny układ odniesienia”¹⁷.

Obraz inteligencji rosyjskiej w artykule o Aleksandrze Hercenie

Ewolucję stosunku Brzozowskiego do rosyjskiej inteligencji postępowej należy rozpatrywać w kontekście zmian w jego poglądach na temat zadań inteligencji. Według Andrzeja Walickiego, poglądy polskiego pisarza ewoluowały od opinii głoszącej, że inteligencja jest elitą kontemplatywnego poznania, poprzez stanowisko, w myśl którego jest ona społecznym sumieniem i elitą ofiarnego czynu, aż do pewnej postaci aktywistycznego antyintelektualizmu, sformułowanej pod wpływem myśli Georges’a Sorela¹⁸. Wcześniej analizowany artykuł, podobnie jak powieść *Płomienie*, reprezentuje drugie stanowisko, co sygnalizuje już

¹⁵ S. Brzozowski, *Pamiętnik*, dz. cyt., s. 20–21.

¹⁶ Por. A. Walicki, *Stanisław Brzozowski i rosyjscy „neomarksyści” początku XX wieku*, w: A. Walicki, R. Zimand (red.), *Wokół myśli Stanisława Brzozowskiego*, Kraków 1974, s. 195–219; A. Walicki, *Stanisław Brzozowski – drogi...*, dz. cyt., s. 101–107.

¹⁷ Por. A. Walicki, *Stanisław Brzozowski – drogi...*, dz. cyt., s. 96 (cytat został dostosowany do składni zdania).

¹⁸ Por. tamże, s. 184–185.

rozpoczynający go fragment poświęcony ofiarom ponoszonym przez rosyjską inteligencję¹⁹.

Interpretując działalność Aleksandra Hercena, Brzozowski szczególnie rolę przypisuje jego publicystyce. Według polskiego myśliciela, kluczowe znaczenie w charakterystyce Rosjanina odgrywa „odczuwanie życia jako życia, człowieka jako człowieka”. Działalność publicystyczna Hercena spotkała się z bardzo przychylną recenzją Polaka, który następująco scharakteryzował jej podstawową ideę:

Nigdy człowiek nie ginie dla niego poza zasadą abstrakcyjną, nigdy nie przestaje być żywą walczącą duszą w rękach mrocznego losu. W odczuciu życia Hercen był tragikiem, miał instynkt dramatycznej prawdy i dlatego każda sprawa stawała się dla niego konkretną, tryskającą życiem. (...) Hercen nie aranżuje swoich wrogów ani swoich sprzymierzeńców, on odczuwa dramat jednych i drugich, i poprzez nich wszystkich szuka prawdy. (...) Hercen nie miał abstrakcyjnej teorii, nie miał rozwiązania, ku któremu epoka ma zdążyć. On patrzył, widział, czuł, płakał, cierpiał razem ze wszystkimi postaciami historycznego dramatu²⁰.

Brzozowski podkreśla subtelność podejścia Hercena, wyrastającą z doświadczenia tragizmu tkwiącego w rzeczywistości. Według polskiego filozofa, w pismach Rosjanina jednostka podejmuje decyzje w ciągłych zmaganiach z losem. Równocześnie Brzozowski powiązał publicystykę Hercena z ograniczeniami, którym inteligencja rosyjska była poddana w epoce nikołajowskiej:

Rzadkimi są takie talenty, gdyż rzadko kojarzy się żywe przejęcie się sprawami społeczno-politycznymi z wysoce rozwiniętym, indywidualnym życiem. Polityka idzie najczęściej w parze z zaniedbaniem rozwoju ludzkiego w sobie. Hercen należał do tych harmonijnych, przedziwnie pięknych natur, które powstawały w pierwszej połowie XIX wieku w Rosji – trudno wierzyć, a jednak rzecz prawdziwa – właśnie na tle szlachecko-pańszczyźnianego ustroju i bezwzględного autokratyzmu. Samowładza, nie znający ustępstw system Mikołaja I czynił niemożliwą jakąkolwiek bądź z inicjatywy osobistej wynikającą działalność społeczną. Myśl zbudzona czuła i wiedziała dobrze, że nie wyjdzie poza zakreślony naokoło niej niezblągany krąg. Musiała pozostać sama z sobą, sama sobą tylko zajęta. Myśl nie związana z żadną działalnością praktyczną, nie złamana jeszcze przez zawody, w odległości

¹⁹ „Dzisiaj, kiedy się myśli o «Kołokoła», Hercenie, trudno uwierzyć, że przedziela nas od tej epoki tylko lat 50. (...) Nie pięćdziesiąt lat oddziela nas od tych czasów, lecz całe nawarstwienie pokoleń, które jedno za drugim posyłały swe najlepsze dzieci na walkę, śmierć i zgubę. (...) Kto ich zliczy? Kto zliczy ich wszystkich, którzy z taką radością, miłością, szczęściem szli na zagładę, by z siebie, i z całego swojego życia stworzyć to, co dziś dopiero dojrzewa: wolną myśl w sercu ludu. Myśl ani uczucie nie obejmą tej olbrzymiej treści, tego wszystkiego, co przedziela nas dziś od «Kołokoła»”, S. Brzozowski, *Aleksander Hercen*, dz. cyt., s. 147–148.

²⁰ Tamże, s. 151.

pewnej widząca tylko groźny los i walkę, staje się bezinteresowną i nieustraszoną. Nie jest wiązana z żadnym dogmatem, żadnym celem. Szuka²¹.

Jest to interesująca interpretacja skutków sytuacji, w której znalazło się pokolenie „zbędnych ludzi”. Według Brzozowskiego, całkowite oderwanie namysłu prowadzonego przez to pokolenie od bieżącego sporu politycznego wywołało bezinteresowność. Dzięki temu pokolenie „zbędnych ludzi” wypracowało podstawy rozumienia rzeczywistości zgodnego z etosem inteligencji jako „sumienia społecznego”. Zdaniem Brzozowskiego „rozum wychowywał tu sam siebie, aby być dojrzałym, w momencie gdy ukaże się możliwość działania”²².

W charakterystyce pokolenia „zbędnych ludzi” szczególne miejsce zajmuje także Wissarion Bieliński jako antyteza Hercena, przy czym Brzozowski wyraźnie sygnalizuje dwa wątki: odmienny charakter twórczości literackiej²³ oraz szczególną na tle jego pokolenia postawę:

Bieliński zmusił Rosję, aby przeżyła Gogola, zrozumiała go. Jeszcze nie zdołał ochłonąć z zadowolenia Mikołaj I, że jego kraj ma poetów, umiejących w tak wesołym świetle ukazać wiernopoddańcze bydelko, a już obok śmiechu brzmiał głos inny, namiętny, zuchwały, nieustraszony. Bieliński był bojującą duszą tej młodej, w katordze Mikołajewskiej narodzonej Rosji²⁴.

Według Brzozowskiego, Hercen, jako reprezentant pokolenia lat czterdziestych, prezentował dawny, romantyczny pogląd w kwestii stosunku myśli do pracy i życia. Z tą cechą formacji intelektualnej Rosjanina miałyby wiązać się jego światopogląd społeczny:

Hercen, wyjeżdżając z Rosji, za granicę wywiózł z sobą niejasny, drogi, jak nadzieja, obraz gotowego świata pracy, przysypanego tylko zgniłą powłoką warstw pasożytniczych. Było to więcej uczucie niż myśl, więcej wiara niż naukowe przekonania. (...) Socjalizm był dla niego realizacją swobody i sprawiedliwości; analizy rzeczywistych, przez pracę stwarzanych podstaw istnienia człowieka w przyrodzie nie posuwał zbyt głęboko. (...) Socjalizm był dla Hercena ideałem, czyniącym zadość wymaganiom jego sumienia, nie zaś konieczną organizacją ludzkości wobec przyrody²⁵.

²¹ Tamże, s. 152.

²² Tamże, s. 152.

²³ „Każdy jego artykuł jest pisany jakby w jakimś przedśmiertnym uniesieniu duszy, która raz jeszcze chce wyzionąć samą siebie, spalić świat przez słowo”, tamże, s. 153.

²⁴ Tamże, s. 154.

²⁵ Tamże.

„Rosyjski socjalizm” Hercena miałyby reprezentować tendencję właściwą dla jego czasu, w którym „świadomość społeczna działaczy określała się jeszcze przez logikę wewnętrzną, nie przez *analizę zewnętrznych rzeczywistych faktów*”²⁶. Właśnie dlatego, według Brzozowskiego, Rosjanin „w godzinach przełomu był jakby pomnikiem *idealizmu* rosyjskiego, dopominającym się w imieniu tej tradycji, na której grobie stał, aby dotrzymano przysięg, aby zrealizowano marzenia”²⁷.

Godzinę przełomu wyznaczyły dwa kryzysy. Jeden z nich dokonał się w skali europejskiej i związany był z rozczarowaniem wynikającym z upadku rewolucji lutowej 1848 roku, którego Hercen doświadczył jako emigrant. Wydarzenia tego roku doprowadziły, zdaniem Polaka, do sformułowania nowych, ekonomicznych podstaw socjalizmu przez Marksa²⁸. Na światopogląd emigracyjny Hercena miałyby wpłynąć także kryzys osobisty, który pogłębił kryzys światopoglądu politycznego i doprowadził do tego, że „odpadł od niego ostatni węzeł splatający przekonanie wewnętrzne z czymś poza nim żyjącym”, a „przekonanie zostało (...) snem trwającym uporczywie w pustce”²⁹. W ten sposób powstało stanowisko, które przedkłada myśl nad życie, a obecna w filozofii Hercena pesymistyczna diagnoza, że ludzkość wypracowała myśl, której nie zdoła wykonać, połączyła się z wiarą w gminę rosyjską, która miała upadłą ludzkość odrodzić³⁰.

Drugi kryzys polityczny był związany z rosyjską reformą uwłaszczeniową, której losy ujawniły, że sama myśl nie jest zdolna zmienić rzeczywistości. Kolejną antytezą Hercena, inteligentem nowego typu, uformowanym przez kryzys 1848 roku, był Mikołaj Czernyszewski³¹. Według Brzozowskiego, kres nadziei związanych z reformą uwłaszczeniową wyznaczył w historii Rosji koniec inteligencji dawnego typu i doprowadził do narodzin nowych

²⁶ Tamże, s. 158 i 160.

²⁷ Tamże, s. 170.

²⁸ „Przyszedł rok 1848 – rysa zasadnicza i tragiczna w dziejach myśli europejskiej. Rok, który dowiódł, że sama przez się myśl jest niczym, i który skazał na jałową śmieszność wszystkich tych, co idąc starym torem szczebiotania o ideale, usiłują zagłuszyć spiżowy bieg wypadków i ciężkie stąpanie nowej, narastającej potęgi życia rządzącego sobą, gdyż stwarzającego podstawy własne (...). W gruncie rzeczy rok 1848, moment upadku idei nieopartych na pracy, a chcących rządzić pracą, był momentem narodzin nowej, ostatecznej świadomości, narastającej z samej pracy, tj. z jedynej formy niezależnego i dostępnego dla ludzkiej celowości istnienia”, tamże, s. 159.

²⁹ Tamże, s. 165–166.

³⁰ Por. tamże, s. 166–167.

³¹ „Lud ten miał wtedy reprezentanta, który mówił męską mową siły i jasnej myśli sam jeden niemal. Mikołaj Czernyszewski, którego imię klasa robotnicza wpisać powinna pomiędzy imiona największych swoich bohaterów, bronił straconych posterunków, wiedząc, że gotuje sam sobie zgubę, że gdy przeminie moment ogólnego oszołomienia, nikt nie ośmieli się bronić go. Była rzecz wielka w Rosji tego czasu, był nią ten człowiek właśnie”, tamże, s. 168.

postaw, reprezentowanych przez Czernyszewskiego. Autor *Zasady antropologicznej w filozofii* został ukazany jako osoba świadoma tego, że to nie reformy polityczne, ale wypracowywanie poprzez pracę podstaw świadomego i samowładnego stosunku w niższych warstwach społecznych jest jedynym skutecznym środkiem walki. Z kolei postawa Hercena związana była z jego pozycją, ukształtowaną już w 1848 roku, kiedy „zachował z wielkiej katastrofy zdolność przejmowania się tym, co w roku 1848 na zawsze zginęło, a pozostało dla niego jedyną treścią”³². Przytoczona opinia ma interesującą analogię we wcześniejszym artykule polskiego pisarza, w którym stwierdził, że Michajłowski w przeciwieństwie do Dobrolubowa czy Pisariewa „nie wierzył jednak już, aby słowa jego kierunku życiu nadawać mogły”³³. Powiązanie tych dwóch opinii może sugerować, że doświadczenie, które w artykule o Hercenie polski autor wiąże z Mikołajem Czernyszewskim, ulegało pogłębieniu w czasie.

Należy podkreślić, że stanowisko, które Brzozowski zajął w omawianym artykule, jest pod wieloma względami zbieżne z tym, które sformułowali Czernyszewski i Dobrolubow³⁴. Równocześnie narracja historyczna Brzozowskiego wykazuje pewne rozbieżności, które są związane z dążeniem Polaka do dowartościowania roli pokolenia „zbędnych ludzi”. Brzozowski formułował oceny w oparciu o zasadę, którą następująco opisał w *Legendzie Młodej Polski*:

(...) przy ocenie kulturalnej wartości danej myśli, danego kierunku badamy nie intelektualną jego logiczność, lecz życiową wydajność: zastanawiamy się nad tym, do jakiej formy życia on należy i jaką jest podstawa trwania tej formy, tj. zastanawiamy się nie nad tym, czy odpowiada ten kierunek naszym upodobaniom, nałogom, przesądom, lecz czy zdoła on utrzymać i rozwinąć sam siebie wobec świata, czy zdoła ostać się wobec życia³⁵.

³² Tamże, s. 169.

³³ S. Brzozowski, M. K. Michajłowski, w: tenże, *Wczesne prace krytyczne*, Warszawa 1988, s. 409.

³⁴ Dowodzi tego porównanie z następującą opinią Mikołaja Dobrolubowa: „Ludzie minionego pokolenia byli przesiąknięci ideami wzniosłymi, ale nieco oderwanymi. Dążyli do prawdy, pragnęli dobra, porywało ich wszystko, co piękne, ponad wszystko jednak stawiali *zasadę*. Zasadą zaś nazywali ogólną ideę filozoficzną, którą uznano za podstawę całej logiki i moralności. Zapłacili za tę swoją zasadę straszliwymi mękami zwątpienia i negacji i nigdy się nie mogli uwolnić spod jej dławiącego, zabójczego wpływu. (...) Doskonale opanawszy logiką oderwaną, nie znali oni zupełnie logiki życia, toteż uważali za ogromnie łatwe wszystko, do czego łatwo było dojść przy pomocy sylogizmów, a zarazem zabójczo wpływali na samo życie usiłując wtłoczyć je w swoje logiczne formułki”, M. Dobrolubow, *Drobiazgi literackie ubiegłego wieku*, w: tenże, *Pisma filozoficzne*, t. 1, Warszawa 1958, s. 218–219.

³⁵ S. Brzozowski, *Legenda Młodej Polski. Studya o strukturze duszy kulturalnej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1983, s. 23 (cytowane wydanie jest reprintem drugiego wydania książki).

Artykuł *Kryzys w literaturze rosyjskiej* jako reakcja na *Drogowskazy*

W 1909 roku, gdy został napisany artykuł *Kryzys w literaturze rosyjskiej*, zmieniły się już poglądy Brzozowskiego w kwestii zadań inteligencji, zmieniła się także sytuacja polityczna w Rosji. Wyczerpały się nadzieje związane z rewolucją lat 1905–1907, a Brzozowski opowiedział się za antyintelektualnym aktywizmem. W rozważaniach Polaka coraz większe znaczenie uzyskiwał naród jako zbiorowy podmiot pracy, co oczywiście nie oznaczało porzucenia wiary w proletariąt. Wzrost znaczenia narodu doprowadził z kolei do dowartościowania państwa jako naturalnej dla tej wspólnoty formy istnienia. Wszystko to znalazło swój wyraz w omawianym artykule.

Brzozowski rozpoczął *Kryzys w literaturze rosyjskiej* od zdefiniowania najważniejszego rysu nowej sytuacji:

Gdy usiłujemy zdać sobie sprawę z tego, co właściwie dzieje się dziś w myśli rosyjskiej, gdy zostawiamy na stronie wszystko, co jest wynikiem psychicznego rozbicia, rzuca się nam w oczy jako dominujący fakt usiłowanie stworzenia nowoczesnego dziejowego rosyjskiego światopoglądu, stworzenia głębokiej świadomości, religii narodowej³⁶.

Zmiana miała polegać na zastąpieniu dotychczasowej inteligencji, w której psychice dominowała postawa buntu i sentymentalizmu, przez nową warstwę równocześnie kulturalną i państwową³⁷. Równolegle miała następować zmiana stosunku państwa do kultury. To nowe zjawisko miało doprowadzić do wzrostu siły psychicznej państwowości rosyjskiej, co Brzozowski traktował jako zagrożenie dla sprawy polskiej³⁸.

Charakterystyka przemian i data napisania tekstu nie pozostawiają wątpliwości, że najważniejszym, choć prawdopodobnie nie wyłącznym punktem odniesienia są *Drogowskazy*. Wydaje się, że Brzozowski chciał uwzględnić szerszy plan zjawisk, włączając środowisko *Drogowskazów* w ogólną panoramę świadczącą o fundamentalnych przemianach w rosyjskiej kulturze. Równocześnie „przełom dokonywany się w umysłach takich ludzi jak Bułhakow i Bierdiajew”³⁹ wydaje się najbardziej bezpośrednią manifestacją prawdziwości tez autora. Wskazują na to aluzje do treści almanachu, które znajdują się w artykule – Brzozowski napisał m.in. o „ataku na inteligencję”⁴⁰, co stanowi

³⁶ S. Brzozowski, *Kryzys w literaturze rosyjskiej*, w: tenże, *Głosy wśród nocy...*, dz. cyt., s. 173.

³⁷ Por. tamże.

³⁸ Por. tamże, s. 174.

³⁹ Tamże, s. 193.

⁴⁰ Tamże, s. 178.

nawiązanie do głównego tematu *Drogowskazów*. Niewątpliwie są także nawiązania do okoliczności związanych z rozwijającym się renesansem religijno-filozoficznym: autor *Płomieni* pisał o religijnym charakterze, który według Maksyma Kowalewskiego miał z konieczności wykazywać rosyjski masowy ruch społeczny, oraz o próbie stworzenia religii narodowej, w czym można dostrzec aluzję do poglądów autorów almanachu⁴¹.

Należy zauważyć, że nowym zjawiskiem w porównaniu z wcześniejszym artykułem jest zainteresowanie państwowym charakterem młodej inteligencji. Wątki związane z antypaństwową postawą inteligencji pojawiają się także w *Drogowskazach*⁴². Brzozowski uważał, że porzucenie antypaństwowej postawy dawnej inteligencji wzmocni Rosję:

Rosja przekształca się, wstępuje w nową fazę swego istnienia i będzie żyła teraz w większej harmonii między myślą i świadomą wolą a ekonomiczną koniecznością; zmienia sposób swej kulturalnej uprawy na inny, o wiele racjonalniejszy⁴³.

Autor domaga się reakcji ze strony polskiej elity:

Dlatego wiedzieć musimy, że wzmoże się i zmieni siła i natura *nacisku* ze strony Rosji na nasze życie kulturalne i dziejowe, że staje przed nami jeszcze jeden, i to niepospolitej siły, motyw, *każący* nam potęgować, wzmacniać, rozwijać siłę naszej świadomości narodowej, umacniać granice i przede wszystkim podstawy naszej świadomości kulturalnej (...)⁴⁴.

Według polskiego filozofa, związek między twórczością kulturalną a życiem narodu, wyrażającym się poprzez państwo, ma charakter konieczny. Dawna rosyjska inteligencja (m.in. Wissarion Bieliński i Aleksander Hercen) tworzyła „energię rzeczywistość”, która „wcielała się w świat pozarosyjski przez medium

⁴¹ Por. tamże, s. 173 oraz 194–195.

⁴² Ograniczę się do zwrócenia uwagi na główną tezę opublikowanego w *Drogowskazach* artykułu Piotra Struwego, który uważał, że obok „klasy oświeconej”, odgrywającej doniosłą rolę społeczną, w rosyjskiej polityce występuje także „inteligencja”, która „jest czynnikiem całkiem szczególnym: historyczne znaczenie inteligencji w Rosji można określić przez jej stosunek do państwa jako idei i jako realnego faktu”, P. Struwe, *Inteligencja a rewolucja*, w: *Drogowskazy. Zbiór rozpraw o inteligencji rosyjskiej*, red. M. Gerszenzon, Warszawa 1986, s. 98–99. Struwe następująco charakteryzuje ogólną postawę tak zidentyfikowanej inteligencji: „W charakterze inteligencji, która w historycznym rozwoju Rosji odegrała rolę siły ideowo-politycznej, można wyróżnić pewien element niezmienny, jakby stałą formę, oraz element ulegający zmian, płynny, będący treścią. Niezmiennym elementem charakteru inteligencji rosyjskiej wydaje się jej odszczepieństwo, jej wyobcowanie ze struktur państwa i wrogość wobec niego”, tamże, s. 99.

⁴³ S. Brzozowski, *Kryzys...*, dz. cyt., s. 199.

⁴⁴ Tamże, s. 176; por. także: „Niebezpieczeństwo ze strony Rosji nie słabnie, lecz wzmacnia się i wymaga wzmocnionej pracy, wymaga skupienia i podniesienia energii narodowej i tworzenia raz jeszcze nowoczesnej świadomości; wychowywania młodych pokoleń polskich do zwycięskiej biologicznej i ekonomicznej walki w nowoczesnym świecie”, tamże, s. 199.

woli Mikołaja⁴⁵. Postawa inteligencji, która odrzucając kondycję Rosji, zarazem odrzuciła uczestnictwo w jej tworzeniu, utrwalała zastaną sytuację:

Brak konstruktywnej, życie pokoleń obejmującej woli, brak wiary utrzymującej tę wolę wyraża się na zewnątrz w istnieniu instytucji tak potwornych. Gdy państwo, wiara i wola narodu *nie żyją* wewnątrz jednostek, nie wyrastają z nich, muszą one istnieć jako zewnętrzny, bezduszny mus ich zbiorowego trwania⁴⁶.

Z powyższych rozważań wynika, że interpretacja *Kryzysu w literaturze rosyjskiej* powinna zmierzać do omówienia dwóch zasadniczych zagadnień: (1) stosunku polskiego filozofa do dawnej elity rosyjskiej, oraz (2) definicji istoty zmiany, czyli stwierdzenia, co odróżnia nowoczesny dziejowy światopogląd od przekonań i postaw dawnej inteligencji.

Znana metafora z *Legendy Młodej Polski* oddaje stosunek Brzozowskiego do dawnej elity rosyjskiej:

Bunt psychiki przeciwko społeczeństwu, które ją wytworzyło – oto jest romantyzm. (...) Romantyzm to bunt kwiatu przeciwko swym korzeniom⁴⁷.

Zgodnie z koncepcją prezentowaną w tym okresie twórczości autor wyszedł od stwierdzenia, że „problem inteligencji jest problemem dotyczącym najgłębszych, biologicznych wprost metod wytwarzania myśli i kultury”, gdyż jego istotą jest wytwarzanie myśli „na fikcyjnej płaszczyźnie”, „niezależnie od procesu życiowego”⁴⁸, w efekcie czego „typ życia inteligencji to psychika wytworzona przez różne typy dziejowo-biologicznej twórczości, niezależniona od wszystkich tych typów, oddana na łup istnienia przypadkowego”⁴⁹. Brzozowski wyodrębnił dwa zasadnicze elementy tworzące świadomość inteligentką: „zerwanie ciągłości z dziejowo-wytwórczą pracą” oraz „snucie myśli twórczości na tle przypadkowego, przypadkowo działającego otoczenia”⁵⁰.

⁴⁵ Tamże, s. 175.

⁴⁶ Tamże, s. 183. Por. następujące zdanie: „Inteligencja, dyskwalifikując siebie w tym kierunku, przeciwstawiając się jako ciągłej krzywdzie spełnianej na życiu koniecznościom dziejowej woli, umacniała stan rzeczy, w którym *byt państwowy* zawisa nad mieszkańcami jako obca, zewnętrzna przemoc”, tamże, s. 197.

⁴⁷ S. Brzozowski, *Legenda...*, dz. cyt., s. 33–34.

⁴⁸ S. Brzozowski, *Kryzys...*, dz. cyt., s. 178–179.

⁴⁹ Tamże, s. 180.

⁵⁰ Tamże. Warto zauważyć, że już w tekście o Hercenie pojawił się wątek inteligencji odezwanej od życia. Według Brzozowskiego, Hercen zetknął się z tym fenomenem na Zachodzie: „Jemu [Hercenowi – przyp. T.H.] ukazywała się w ciągu długich lat Europa jako święty kraj, w którym władają rozum i wolność. Rozum i wolność – to znaczy nieskrępowane warunki istnienia dla ludzi, którzy dorobili się tych pojęć. Kim byli ci ludzie? Oddarci od życia ekonomicznego literaci, prawnicy, myśliciele, uczeni, słowem, cały tłum tzw. inteligencji, tj. ludzi,

Według Brzozowskiego, powyższa charakterystyka ma szczególne zastosowanie do dawnej inteligencji rosyjskiej, której świadomość „dochodziła do całkowitego zaprzeczenia życia, do przeciwstawienia się mu”⁵¹. Polski pisarz uważał, że pewne uniwersalne i charakterystyczne dla inteligencji cechy z największą siłą ujawniły się w Rosji. To z kolei miałyby wynikać z faktu, że o ile inteligencja europejska unieruchamia dostępny, bogaty materiał dziejowy, o tyle inteligencja rosyjska unieruchamia samą twórczą wolę dziejową⁵². Krytykiem postaw inteligencji był Fiodor Dostojewski, pozytywny bohater artykułu:⁵³

Powieści jego to demoniczna, niebywałej siły krytyka urojeń świadomości: ukazuje on przerażonym idealistom kryjące się pod osłoną abstrakcyjnych hasel podziemne życie instynktu i gdy cofają się oni, woła: to przecież właśnie wy!⁵⁴

Brzozowski krytykował także przekonanie, że Rosja pożądana jest „gotowym, dojrzałym bytem”. Rozważania na temat dawnej inteligencji rosyjskiej prowadzą do następującego wniosku:

Tajemnicą wszystkich sprzeczności rosyjskiej inteligencji jest to, że ideałem normującym i określającym jej wysiłki jest *istnienie pozahistoryczne* i że jej bunt przeciw rosyjskiej oficjalnej historii był buntem przeciwko wszelkiej historii, przeciwko niezblaganej konieczności wznoszenia własnym czynem i własną wolą swego losu⁵⁵.

Przekonanie, że u podstaw rosyjskich sporów znajdowała się wspólnie podzielana pozahistoryczna koncepcja Rosji, dotyczy także inteligencji „postępowej”, której błąd wynikał z przekonania, że postęp jest prawem, nie zaś – wysiłkiem społeczeństwa⁵⁶. „Ulubiony dogmat postępowców – eudajmonistyczna teoria postępu” został bezwzględnie odrzucony przez Dostojewskiego⁵⁷.

k którzy żyjąc na podstawie kultury materialnej, wytwarzanej przez nowoczesną wytwórczość, i nie biorąc w tej wytwórczości bezpośredniego udziału, uznają swój zawieszony w powietrzu żywot za normę istnienia”, S. Brzozowski, *Aleksander Hercen*, dz. cyt., s. 159.

⁵¹ S. Brzozowski, *Kryzys...*, dz. cyt., s. 182.

⁵² Por. tamże, s. 198.

⁵³ Brzozowski uważał, że jego stanowisko jest zbieżne z tym, które zajmował Dostojewski: „Chce on przekonać siebie, że kultura nie jest złudzeniem, że człowiek w *samej swej żądzy* przenika się swym historycznym dziełem, że jego namiętność jest nie żądzą rozkoszy, lecz tworzeniem życia, i to życia coraz bardziej określonego, coraz wyższego życia”, tamże, s. 190.

⁵⁴ Tamże, s. 188.

⁵⁵ Tamże, s. 195.

⁵⁶ Por. tamże, s. 196.

⁵⁷ Tamże, s. 193.

Polski pisarz był przekonany, że w chwili powstawania jego artykułu rosyjska inteligencja redefiniuje swoją postawę:

Literatura dzisiejsza to *rozbitcie* tego typu odczuwania życia, zachowywania się wobec niego. Rzecz charakterystyczna: ci właśnie, którzy wyłamali się spod władzy inteligentnej tradycji – różni „dekadenci”, są tu przedstawicielami rozpoczynającego się dziejowego potwierdzenia, pierwszymi nic nie wiedzącymi o sobie momentami dziejowej woli⁵⁸.

Patronem zmian był Dostojewski, który domagał się od warstw kulturalnych rozpoznania sytuacji Rosji i odważnego jej przyjęcia, co umożliwia jej tworzenie⁵⁹. Dostojewski stworzył także szczególną metafizykę, która wypływa z życia jako swojego organu⁶⁰. Pęd istnienia jest żądzą utrwalania życia, poprzez niego następuje „odsłonięcie najgłębszej metafizycznej istoty człowieka, *obnażenie jego twórczości*”⁶¹.

Czym jest „nowoczesny dziejowy światopogląd” nowej inteligencji? Odpowiedź wymaga zdefiniowania nowoczesności i dziejowości. Według Brzozowskiego, „człowieka nowoczesnego po tym się poznaje, że myśli on po linii swojej twórczej mocy, a nie bezsilnego współczucia”⁶². Człowiek taki podejmuje wysiłek tworzenia życiowych podstaw kultury. W centrum stawia on naród jako wspólnotę zdolną do podjęcia wysiłku pracy, gdyż „narody są jedynymi organami dziejowego działania psychiki i czysto ludzka, międzynarodowa płaszczyzna kulturalnej inteligencji jest złudzeniem”⁶³. Nowoczesność związana jest z drugą cechą światopoglądu nowej inteligencji – dziejowością, polegającą na zmaganiu się wewnątrz historii, nie zaś – poza nią:

I to, co dokonywa się w literaturze rosyjskiej i inteligencji rosyjskiej, jest dojrzewającym zrozumieniem, że istota działalności człowieka polega na tworzeniu historii, na rozwijaniu i tworzeniu coraz wyższych typów życia w dziedzinie dostępnej działaniu naszej psychiki, a więc w własnym swoim narodzie⁶⁴.

⁵⁸ Tamże, s. 198

⁵⁹ Por. tamże, s. 188. Według Brzozowskiego, Dostojewski „pragnie stworzyć z samej biologicznej istoty swego plemienia taką czynną ożywiającą ideę, wiarę dziejowego tworzenia”, tamże, s. 189.

⁶⁰ „(...) Tylko Dostojewski wie, że organem metafizyki jest nie teoretyzujący intelekt, lecz samo życie ludzkie, sam potężny, irracjonalny, ciemny pęd istnienia”, tamże, s. 189.

⁶¹ Tamże, s. 190.

⁶² Tamże, s. 177.

⁶³ Tamże, s. 177. Umiedzynarodowienie kwestii postępu społecznego Brzozowski postrzegął jako zrzeczenie się odpowiedzialności za podjęcie wysiłku, który ma charakter lokalny, por. tamże, s. 177–178.

⁶⁴ Tamże, s. 178.

Zakończenie

W przeprowadzonej analizie szczególną uwagę zwraca ewolucja poglądów Brzozowskiego na zadania inteligencji, co wpływa na zmianę ocen dotyczących rosyjskiej inteligencji postępowej. W obydwu artykułach powraca przekonanie, że w Rosji pewne ogólne tendencje przybierają skrajną postać, co ułatwia dostrzeżenie ich i zrozumienie. Polski filozof tłumaczył to szczególnymi uwarunkowaniami społeczno-politycznymi, w których funkcjonowała rosyjska elita. Jej dzieje ujmował w sposób dychotomiczny, co umożliwiło mu zaobserwowanie w historii rosyjskiej inteligencji pewnych zasad ogólnych. Pomiędzy dwoma artykułami zmianie nie ulega także podstawowe kryterium, przy pomocy którego Brzozowski formułuje oceny: jest nim, zgodnie z zacytowanym wcześniej fragmentem *Legandy Młodej Polski*, „życiowa wydajność” danego kierunku. Tym samym ewolucja poglądów Brzozowskiego prowadzi do ujawnienia dwóch różnych stanowisk, które mogą zostać wyprowadzone z podstawowych twierdzeń „filozofii pracy”.

Streszczenie

W artykule dokonano analizy porównawczej dwóch prac Stanisława Brzozowskiego, które weszły w skład *Głosów wśród nocy*, zatytułowanych *Aleksander Hercen* oraz *Kryzys w literaturze rosyjskiej*. Sformułowane w nich opinie dotyczące rosyjskiej inteligencji postępowej wykazują zarówno istotne różnice, jak i ważne podobieństwa. W ciągu dwóch lat, które dzielą oba artykuły, poglądy Brzozowskiego w kwestii zadań inteligencji ewoluują od idei inteligencji jako elity ofiarnego czynu i sumienia społecznego, prezentowanej w artykule o Hercenie, do aktywistycznego antyintelektualizmu, prezentowanego w *Kryzysie w literaturze rosyjskiej*. Ewolucja poglądów polskiego myśliciela dowodzi, że z podstawowych twierdzeń „filozofii pracy” można wyprowadzić dwa różne stanowiska w tej kwestii. Równocześnie należy zauważyć, że w obydwu artykułach powraca przekonanie, że ze względu na położenie społeczno-polityczne rosyjskiej inteligencji pewne ogólne tendencje przybierały w Rosji skrajną postać.

